Թիհի կառուցած ամրությունն ու բերդը կոչվում է Ռումելի Հիսար, իսկ դրա դիմաց, ասիական ափում գտնվում է Անադոլու Հիսարը:

13. Թավայիֆի մյուլուք — Անատոլիայի սելջուկյան սուլթանության խորտակումից հետո կայսրության տարբեր մասերում առաջացան անկախ իշխանություններ, որոնք կոչվում էին «Թավայիֆի մյուլուք» (մելիքների ժողովուրդներ, թայֆաներ)։ Սրանք կոչվել են նաև «Անադոլու բեյլիքլերի» (Անատոլիայի բեյություններ)։ Դրանց թվում էր Օսմանի գլխավորությամբ կազմված «Օսմանլի բեյլիին» (Օսմանյան բեյությունը)։

14. Թուրքական աղբյուրներից պարզվում է, որ Կոչի Բեյի այս «ռիսալեն» մինչև վերջերս մնացել է անհայտ։ Միայն 1932 թվականին թուրք պատմաբան Ալի Քեմալ Ակսյաթը թուրքական արխիվներում հայտնաբերել է այդ «Ռիսալեն» և հրատարակել։ Դժբախտաբար մեզ չհաջողվեց ձեռք բերել թուրքերեն բնագիրը։ Մեր ձեռքի տակն է այդ «Ռիսալե»-ի ռուսերեն թարգմանությունը, որ նատարել է Ա. Ս. Տվերիտինովան (տե՛ս Ученые записки Института востоковедения, VI, 1953, стр. 212—268):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանների գրություններ»-ից

1. Կայսերական գանձարանը («Խազինեի Ամիրե») սկզբնական շրջանում ունեցել է սոսկ գանձարանի (խազինե, խազնե) բնույթ, հետագայում վերածվել է մինիստրության, որի գործերը վարել են դեֆթերդարները, որոնք մյուս դեֆթերդարներից տարբերվելու համար կոչվել են «բաշ դեֆթերդար» (հետագայում ֆինանսների մինիստր)։

2. Թաքրիր էին կոչվում այն պաշտոնական գրությունները, որոնք ներկայացվում էին սուլթանին՝ կառավարության առանձին մինիստրների, պաշտոնական մարմինների կամ անձանց, ինչպես նաև օտար պետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների կողմից։

Հայկական և հունական պատրիարքարանների կողմից ներկայացված պաշտոնական գրությունները նույնպես թաքրիր են կոչվել։

Թուրք բառարանագետ Շեմսեդդին Սամին թաքրիրը համարում է եվրոպական լեզուների «ռապորտ» բառի թարգմանությունը, որը երբեմն ստանում է «նոտա» իմաստը։ Այստեղ հիշված թաքրիրը կազմված է պետության բաշ դեֆթերդարի կողմից, որը սադրազամ Թերխունջի Զադե Ահմեդ փաշայի կողմից ներկայացվել է սուլթան Մուհամմեդ IV-ին։ Թաքրիրը գրված է 1064 (1653—1654) թվականին։

Թուրք պատմագիրների ասելով, այդ թաքրիրը, որը պետության եկամտի և ծախքերի համառոտակի բովանդակությունն է, օսմանյան պետության բյուջեի առաջին նմուշն է հանդիսանում։ Թաքրիրի բովանդակությունը պարզ կերպով ցույց է տալիս այդ «բյուջեի» պրիմիտիվ բնույթը և միաժամանակ որոշ գաղափար տալիս Օսմանյան հզոր կայսրության ֆինանսական սահմանափակ միջոցների ու պետության եկամտի հիմնական աղբյուրը հանդիսացող բազմաթիվ հարկերի մասին։

Վերոհիշյալ թաքրիրով ներկայացված բյուջեի նախագծից բացի, թուրք պատմագիրները հիշատակում են մեկ ուրիշ «կայսերական գանձարանի նախա-

գիծ» (բյուջե), որը վերաբերում է 1071 (1660) թվականին և շատ քիչ է տարբերվում առաջինից։

Այդ բյուջեների նախագծի մասին ավելի կոնկրետ պատկերացում տալու համար հիշենք մի քանի թվական տվյալներ։ «Թաքրիրի» և «նախագծի» տվյալներով, օսմանյան կայսրության պետական ծախսերը հիմնականում կազմել են.

Սուլթանի տարեկան «գրպանի ծախսերին» հատկացվում է «վեց անգամ արյուր հազար ալթուն (ոսկի)»**։

Բարձր Դերգյահի 54.220 ենիչերիներին իբրև տարեկան ռոճիկ (շորս վճարով)՝ մոտ 3710 քիսե***։

Տարբեր դասերի զինվորներին և զինվորական ծառայողներին, արքունի ծառայողներին, որոնք թվով 75976 մարդ էին, տարեկան մոտ 5070 քիսե։

Բյուջեի նախագծով ամբողջ Օսմանյան կայսրության մեջ (մայրաքաղաքում և բերդերում) ծառայող բոլոր կափու-կուլերին (թվով) մոտ 95.000 մարդ)՝ տարեկան մոտ 7720 քիսե։

Այսպիսով ծախսերի առյուծի բաժինը ընկել է արքունիքին և բանակին։

Օսմանյան կայսրության ֆինանսական դրության մասին շատ հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս XVII դարի հայտնի պատմագիր-գիտնական Քյաթիբ Չելեբին (Հաջի Խալիֆան) իր «Դյուսթուր-ուլ-Ամել» աշխատության մեջ****.

Սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ 970 (1562) թվականին բոլոր ռոճիկ ստացողների թիվը կազմել է 41.479 մարդ, որոնց տարեկան ստացած ռոճիկը 1223 բեռ (յուք)***** ակչե էր, իսկ 997 (1588) թվականին՝ համապատասխանորեն, 64,425 մարդ և 1782 բեռ։

1004 (1595) թվականին՝ 81870 մարդ, 2512 բեռ։

1017 (1608) թվականին՝ 91202 մարդ, 3800 բեռ։

Սուլթաններ Օսմանի և Մուստաֆայի օրոք ռոճիկ ստացողների թիվը հասել է 100.000 մարդու, իսկ սուլթան Մուրադ IV-ի օրոք դրանց թիվը զգալիորեն կրճատվում է։

«Այս դարում,—գրում է Քյաթիբ Չելեբին,—սիփահի դասի թիվը՝ 20 հազարից, ենիչերի դասի թիվը՝ 30 հազարից պակաս չէր...։ Զինվորների թվի ավե-

---

* Ahmet Rasim, Osmanli Tarihi, c. II, s. 225—229.

** Այդ հաշվով սուլթանը, իբրև «գրպանի ծախս» ստացել է 100.000×6 — =600,000 ալթուն = 3750 քիսե։ Այլ խոսքով, այդ «գրպանի ծախսը» կազմել է Օսմանյան կայսրության պետական եկամուտների (և ծախսերի) մոտ 26 տոկոսը։

*** Քիսեն այդ դարում հավասար է 40,000 ակչեի, կամ 500 ղուրուշի, իսկ ղուրուշը՝ 125 ակչեի։

Պետք է նկատի ունենալ, որ դրամական միավորների այդ արժեքները շատ անկայուն էին և մշտական փոփոխության ենթակա։ Գոյություն ուներ նաև դրամների պետական կուրս և շուկայի կուրս, ըստ որում վերջինը միշտ ցածր էր լինում։ Ֆրանսիացի գիտնական Մ. Բելինը Թուրքիայի դրամական սիստեմի և կուրսի մասին տալիս է պատմական հետաքրքիր տեղեկություններ. տե՛ս նաև մեր «Թուրքական աղբյուրները...» հատ. Ա, էջ 114—115։

**** Հաջի Խալիֆայի կամ Քյաթիբ Չելեբիի մասին տե՛ս աշխատության Քյաթիբ Չելեբի գլուխը։

***** Բեռը (յուք) հավասար է 100.000 ակչեի։

ցացումը այնքան էլ ցավալի չէ։ Անհրաժեշտ է ռոճիկների գումարը հին օրենքների համաձայն և նպատակահարմար միջոցներով պակասեցնել»*։

Գանձարանի եկամուտների և ծախքերի մասին Քյաթիբ Չելեբին տալիս է հետևյալ տեղեկությունները։

972 թվականին պետական գանձարանի եկամուտը 1827 բեռ էր։

1000 թվականին եկամուտը՝ 2934, ծախսերը՝ 3604 բեռ։

1006 թվականին եկամուտը՝ 3000, ծախքերը՝ 9000 բեռ։ Հետագայում, մինչև 1053 թվականը ծախսերը սկսում են կրճատել։ 1060 (1650) թվականին եկամուտը հասնում է 5329 բեռի, իսկ ծախսերը 6872 բեռի։ Այսպիսով ծախսերը 1600 բեռով ավելի է։ Պատմագիրը նշում է, որ ծախսերի այդ բացը փակվել է գանձարանում պահված պահեստի գումարներով։

Օսմանյան կայսրության XVI—XVII դարերի, հատկապես դրանց նախորդած ժամանակաշրջանի ֆինանսական դրության մասին թուրք պատմագիրները գրեթե տեղեկություն չեն տալիս։

Վերոհիշյալ տվյալները, անտարակույս անբավարար են և իրական դրությունը չեն արտացոլում։ Գիտահետազոտական ուսումնասիրություններ գրեթե չկան։ Արժեքավոր է Ստամբուլի ֆրանսիական դեսպանության թարգման Մ. Բելինի աշխատությունը, որի մեջ հեղինակը տալիս է Թուրքիայի ֆինանսական դրությունը (պետական բյուջեն, ֆինանսական օրգանները, օսմանյան դրամները և այլն)։ Այդ աշխատությունը թարգմանված է թուրքերենի**։

3. Մուկաթաա — հաճախ գործ է ածվում մուկաթաի միրիյե։ Մուկաթաա նշանակում է միանվագ վճարով տրված հող, կալված։

Մուկաթաան Թուրքիայի պետական եկամտի կարևոր աղբյուրներից է։ Թուրքիայում հնուց ի վեր կային «փադիշահական խասեր» կոչվող մեծ հողատարածություններ, որոնց շարիաթական տասանորդը մտնում էր պետության գանձարանը։ Ավելի ուշ, վեզիրներին և էմիրներին հատկացված խասերը ևս աստիճանաբար կրճատվելով, միացվեցին փադիշահական խասերին։ Բացի այդ, թիմարներն ու զեամեթները ազատ մնալու դեպքում, նրանց հողերն էլ դրավվում էին պետության կողմից։ Այդ բոլոր հողերը համարվում էին պետական մուկաթաաներ, որոնցից ստացված եկամուտներն անմիջականորեն պետությանն էին պատկանում։

4. Չիֆիյե — շարիաթական գլխահարկ, որը առնվում էր ոչ-մուսուլմաններից։ Սա ևս օսմանյան կառավարության պետական եկամտի կարևոր աղբյուրներից էր։

Քրիստոնյա հպատակները այս հարկը վճարում էին երեք կատեգորիաներով. ցածր, միջակ և բարձր՝ 10, 20 և 30-ական ակչե։ Հետագայում սուլթան Մուրադ III-ի օրոք, 982—1003 (1574—1595) թվականներին, խմիչքներից գանձված հարկը ավելացվեց չիֆիյեի վրա, որով ստացվեց 15, 30 և 45 ակչե։ Հետագայում նորից բարձրացվեց։ Միայն 1272 (1855—1856) թվականին չիֆիյեն վերացվեց և քրիստոնյաները զինվորական ծառայության փոխարեն սկսեցին վճարել հարկ, որը հայտնի է «բեդելի ասկերի» անունով։ Այս նոր տուրքը քրիստոնյաների դրու-

---

*Քյաթիբ Չելեբիի հաղորդած հիշյալ տեղեկությունները տպագրված են Ահմեդ Ռասիմի «Օսմանլը Թարիխի»-ում իբրև հավելված. հատ. 2-րդ, էջ 177—180։

* M. Belin, Essais sur l'histoire economique de la Turquie d'après les ecrivains originaux. Paris, 1865.

Turkiye iktisadi tarihi hakkinda tetkikler, Türkçeye ceviren M. Ziya Istanbul, 1931.

էությունը ոչնչով չէր փոփոխում։ Նրանք դարձյալ վճարում էին երեք կատեգորիայով՝ 15, 30 և 60-ական ղուրուշ։ Հարկը վճարում էին միայն տղամարդիկ։ Հոգևորականները և պետական ծառայողների ընտանիքները ազատված էին հարկ վճարելուց։ 1908 թվականի սահմանադրության հրատարակումից հետո այս հարկը վերացվեց, քանի որ քրիստոնյաները ևս կանչվեցին զինվորական ծառայության։

Թաքրիրում հիշված «ավելի ջիզիեի» տակ պիտք է հասկանալ հետագայում այդ հարկի վրա կատարված հավելումները։

5 Ավարիզ— սովորական (կամ սովորութային) հարկերից է։ Այս կարգի բազմաթիվ հարկերը միացվելով, հավասարապես բաժանվում էին տվյալ վայրի բնակիչների վրա և գանձվում միանվագ։

6. Իշևանի (օթևանի) տուրք («բերդելի նյուզուլ») —սա ևս սովորութային հարկերից է։ Թուրք պատմագիր Ահմեդ Ռասիմը այսպես է բնորոշում այդ հարկը. «Բանակը կամ զորամասը մի օթևանում իշևանելիս, ձիերի կերը և բանակի կարիքները ապահովող և իշևանի էմին («նյուզուլ» կամ «նեզլ-էմինի») անունը կրող պաշտոնյան տեղական ժողովրդից «ավարիզ» և «նյուզուլ» անուններով հարկեր էր առնում։

7. Ոչխարի աղնամ (հարկ) — ոչխարից և այծից ստացված հարկը շարիաթական էր։ Այս հարկը, որը կոչվում էր նաև «ադեթի աղնամ», մակաղատեղի հարկի («աղըլ բեսմի») հետ միասին նշանակվել է 1040 (1630—1631) թվականին։ Ոչխարի հարկը տարբեր ժամանակներում և երկրի տարբեր վայրերում գանձվել է տարբեր ձևով և տարբեր քանակով՝ «ոչխարով կամ դրամով։ Այսպես, Ռումելիում 10 ոչխարից առնվում էր մեկը։ Ոչխարն ու այծը միասին էին հաշվվում, իսկ գառն ու ուլը մոր հետ միասին հաշվվում էր մեկ գլուխ։

Ոչխարի հարկը հավաքելու համար ոչխարները համրող պաշտոնյաները կոչվում էին «միրիջի», իսկ ոչխարի մեծաքանակ գնողներն ու վաճառողները կոչվում էին «ջելեբ»։ Ինչպես պարզվում է Թաքրիրից, ջելեբներից ստացված ոչխարի հարկը կազմում էր մեծ գումար (մոտ 300 քիսե)։

8. Մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրներից հնարավոր չեղավ ստուգել այս հարկի էությունը։

9. Ռուզնամեջի — ռուզ, օր, նամե՝ գրություն. ռուզնամեջի էին կոչվում պետության ամենօրյա եկամուտներն ու ծախսերը արձանագրող ֆինանսական պաշտոնյաները։

10. Սիփահի, սիլահդար, աջ ու ձախ ուլուֆեջիներ, աջ ու ձախ դարիրներ. XV դարից սկսած օսմանյան բանակը բաժանվում է կանոնավոր և ոչ-կանոնավոր երկու հիմնական մասի։ Կանոնավոր մասը բաժանվել է յոթ հատուկ զորամասերի՝ ենիչերիներ, սիփահիներ, սիլահդարներ, աջ-ուլուֆեջիներ, ձախ-ուլուֆեջիներ, աջ-զարիրներ և ձախ-զարիրներ։ Ոչ կանոնավոր զորամասերը՝ աքընջիներ, Անատոլիայի թիմարի և զեամեթի զինվորներ, Ռումելիի թիմարի և զեամեթի զինվորներ։

Ուլուֆեջի և զարիր զորամասերի զինվորները, պատերազմի ժամանակ գրտնվելով բանակի աջ ու ձախ թևերում, կոչվեցին աջ-ուլուֆեջիներ և ձախ-ուլուֆեջիներ։ Նույն ձևով էլ զարիրների զորամասերը։ Զարիր էին կոչվում ենիչերիական զինվորների այն խմբերը, որոնք հավաքագրվում էին հեռու վայրերից։

11—12. Աջեմի օղլաններ, բոստանջի օղլաններ, բալթաջիներ, չերեջիներ— տե՛ս Ա հատորի բառարանը։

13. Կուլեր — Օսմանյան կայսրության ռազմա-ֆեոդալական կազմակերպու-

թյան մեջ բոլոր զինվորները համարվում էին սուլթանի կուլեր (ստրուկներ, ծառաներ)։ Այդ պատճառով էլ առանձին զինվորական մասերը ընդհանրապես կոչվում էին «կափու կուլի», «երլի կուլի» և այլն։ Տե՛ս Ա հատորի բառարանը։

14. Կալիոն — մի տեսակ ռազմանավ։

15. Իրսալիե—«իրսալ» բառից, որը նշանակում է ուղարկել՝ մարդ, զինվոր, մթերք, ռազմամթերք և այլն։ Այստեղ խոսքը վերաբերում է փաղիշահական արքունիք ուղարկված գումարին կամ մթերքներին։

16. Արփա-էմինի — տե՛ս Ա հատորի բառարանը։

17. Ղրիմի խան, Ղրիմի խանություն, Կալղայ — Ղրիմի թերակղզին Օսմանյան կայսրությանը ենթակա մի խանություն էր կազմում։ Մայրաքաղաքը Բաղչե Սարայն էր։ Սակայն Ղրիմը փաստորեն բաժանված էր մի շարք խանություններիր։ Խաներից յուրաքանչյուրը նստում էր մի քաղաքում և իշխում որոշ երկրամասի վրա։ Օսմանյան կառավարությունը պաշտոնապես կապ էր պահպանում Բաղչե Սարայի խանի հետ, որը վեզիրի աստիճան ուներ։ Ընդհանրապես սերասքերի պաշտոն վարող խանը կոչվում էր Կալղայ։ Ղրիմի խաները իրենց զինվորական ուժերով հաճախ մասնակցում էին օսմանյան կառավարության կազմակերպած ռազմավանքներին՝ Արևելքում և Արևմուտքում։ Ղրիմի խաներն իրենց տրամադրության տակ ունեին մոտ հազար կանոնավոր զինվոր, սակայն պատերազմի դեպքում Ղրիմի խանը երկրի տարբեր մասերի ցեղերից մեծ քանակով զինվորներ էր հավաքում պատերազմելու համար։

Պատմական դեպքերից հայտնի է, որ Ղրիմի խաները պատերազմի էին գնում 30—40 հազար, երբեմն ավելի զինվորներով։

Ղրիմի խաները օսմանյան պատմության մեջ հայտնի են «Կիրայ» տիտղոսով, Մուհամմեդ Կիրայ, Սելիմ Կիրայ և այլն։

18—19. Շեյխ-ուլ-իսլամ էբու Սոուդ էֆենդիի ֆեթվան (հաճախ կոչվում է նվիրական ֆեթվա, ֆեթվայի շերիֆ) իսլամական շեյխ-ուլ-իսլամի տված որևէ հարցի մեկնաբանությունն ու որոշումն է։

Շեյխ-ուլ-իսլամ էբու-Սուուդ էֆենդին երեք անգամ շեյխ-ուլ-իսլամ է եղել՝ սկսած 1053 (1644) թվականից։

Ֆեթվայի բովանդակությունը ցույց է տալիս, թե իսլամական հոգևոր ղեկավարը՝ շեյխ ուլ-իսլամը, ինչպիսի հեղինակություն է ունեցել երկրի ոչ միայն կրոնական, այլև պետական քաղաքական, նույնիսկ տնտեսական հարցերում։ Ֆեթվայում էբու-Սուուդ էֆենդին, հիմք ընդունելով իսլամական շարիաթի սկզբունքներն ու ցուցումները, մեկնաբանում է օսմանյան պետության հողային սեփականության և հողային հարկերի հարցերը։ Ֆեթվայի երկրորդ հարցից պարզվում է, որ տասանորդային հողերից առնված աշարի հարկը (տասից մեկը), շարիաթական օրենքին համապատասխանում է («հալալ է»), իսկ խարաջային հողերի վրա նշանակված խարաջը (հարկը) կարող է ավելի լինել, «եթե հողը կարող է ավելին դիմանալ»։

Թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ հարցում շեյխ-ուլ-իսլամի «մեկնաբանությունները», ինչպես հայտնի է պատմական փաստերից, լոկ ձևական նշանակություն են ունեցել և մնացել են թղթի վրա։ Նույնիսկ պետական պաշտոնական փաստաթղթերում, XV—XVI դարերին հատուկ կանոնադրություններում (օրենքի գրքերում) կան բազմաթիվ փաստեր, ըստ որոնց, օսմանյան պետության տարբեր էյալեթներում և լիվաներում տասանորդի հարկերը շատ հաճախ հասել են ութից-մեկի, յոթից-մեկի, վեցից-մեկի, երբեմն էլ դանձվել է երկու տասանորդ (այլ խոսքով հինգից մեկը), իսկ խարաջային հողերի համար ֆեթվայի այն ցուցումը, թե «ար-

տոնված է ավելին առնել, եթե հողը կարող է դիմանալ ավելիին, պարզապես հակասում է պատմական փաստերին, քանի որ հայտնի է, որ հողերից շատ հաճախ վերցվել են շատ ծանր հարկեր, առանց երբեք հաշվի առնելու հողի՝ այդ հարկերին «դիմանալու» հանգամանքը։

20. **Բերաթ** էին կոչվում այն փադիշահական ֆերմանները, որոնք տրվում էին աստիճաններ, նշաններ կամ որոշ արտոնություններ, ինչպես նաև թիմարներ և զեամեթներ շնորհելու մասին։

21. **Թեզքերե** էին կոչվում այն պաշտոնական թղթերը, որոնք տրվում էին Թուրքիայի բնակիչներին նրանց ինքնությունը որոշելու համար. դրանք կոչվում էին «նյուֆուս թեզքերեսի»։ Այստեղ հիշված «թեզքերեն» նույնպես պաշտոնական վկայագիր է, որը տեղական իշխանությունների կողմից տրվում էր թիմարի տիրոջը։

Կառավարական հիմնարկների և անձանց միջև փոխանակված գրությունները նույնպես կոչվում էին թեզքերե։

22. Ֆերհադ փաշան սադրազամ է եղել երկու անգամ, 999 (1591) թվականին և 1003 (1595) թվականին. ազգությամբ ալբանացի է։

23. Խոսքը, հավանաբար, հողերի և կալվածքների վրա աշխատող ռայաների մասին է։

24. **Նեսուհ փաշան** ազգությամբ ալբանացի է, սադրազամ է եղել 1020—1023 (1611—1614) թվականներին։

25. Հավանաբար պետք է լինի «էյալեթում»։

26. **Դաֆթար, հին և նոր, համառոտ և ընդարձակ դաֆթարներ** — Դաֆթար (դեֆթեր) բառացի նշանակում է մատյան, տետր։ Պատմական իմաստով դեֆթեր էին կոչվում օսմանյան պետության վարչական միավորումներում պարբերաբար կատարված հաշվեհամարների գրանցման մատյանները («թահրիր դեֆթերի»)։ Գրանցվում էին տվյալ վարչական միավորի բնակիչները ըստ տների (խանե), տան ավագի անունով, գյուղի կամ ավանի բնակիչների վճարելիք բոլոր տեսակի հարկերի անունները և քանակը (դրամով կամ բնատուրքով)։ Դաֆթարում արձանագրվում էին նաև գյուղի կամ քաղաքի հանրային օգտագործման արոտավայրերը, խոտհարքները, ջրաղացները և այլն, ինչպես նաև վակֆերը։ Քանի որ նման գրանցումները կատարվում էին պարբերաբար, այդ պատճառով դաֆթարները լինում էին հին դաֆթարներ (դեֆթերի աթիք) և նոր դաֆթարներ (դեֆթերի ջեդիդ)։ Դաֆթարները կարող էին լինել նաև մանրամասն դաֆթարներ (դեֆթերի մուֆասսալ) և համառոտ դաֆթարներ (դեֆթերի մուհթասար)։

27. **Սովորութային կամ սովորական հարկեր** — տես «Ջիհան նյումայի» 36-րդ ծանոթագրությունը։

28. **Բեննաք, մյուջերրեդ, բադհավա և բափու.** Սադրազամ Նեսուհ փաշային տրված կալվածագրում նշված այս անունները կրող հարկերը պատկանում էին «շարիաթական հարկեր» (թեքալիֆի շերիյե) անունով հայտնի հարկերին։ Այդ հարկերը, ի տարբերություն սովորական հարկերի, արտոնված և հաստատված էին շարիաթի կողմից։ Այդ շարիաթական հարկերի հիմքը կազմող չորս անուն հարկերի (զեքաթ, աշար, խարաջ և ջեզիյե) հիման վրա նշանակվում և գանձվում էին գլխահարկի տարբեր տեսակները, երկրագործության և անասնապահության բոլոր բնագավառների բազմաթիվ հարկերը, արհեստների և այլ աշխատանքների, առևտրի բոլոր տեսակների հարկերն ու մաքսերը և այլն։

Նեսուհ փաշայի կալվածագրում հիշված բեննաքի, մյուջերրեդի հարկերը

բադիշահի գլխահարկի տարատեսակներն են, որոնք առնվում էին հողամշակությամբ զբաղվող և այլ աշխատանքների ընդունակ մարդկանցից։

Թաիուի հարկը գանձվում էր պետական հողերից, որոնք մշակությունից դուրս էին մնացել և որոնց վրա շենքեր էին կառուցվել։

29. Նիշան — բառացի նշանակում է նշան, պատկեր, որոշիչ պատկեր, տարբերելու համար տրված նշան և այլն։

Նիշանը գործածվում է նաև շքանշանի և մեդալների իմաստով։ Պատմականորեն նիշանը նշանակում է փադիշահներին հատուկ թուղրա։ Ինչպես հայտնի է փադիշահական ֆերմանների, բերաթների գլխին դրոշմվել է այդ պաշտոնական նիշանը, թուղրան։

ՇԱՆԻ ԶԱԴԵԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1. Դրամի շրջանառությունը կարգավորելու համար սուլթանական արքունիքի, կառավարության, շեյխ-ուլ-իսլամի միջոցառումները իրականում ամենևին նկատի չունեին ժողովրդի շահերը, այլ ամբողջապես բխում էին օսմանյան ռազմաֆեոդալական ղեկավար շրջանների շահերն ապահովելու ցանկությունից։

2. Նկատի ունի 1824 թվականի որոշումը։

3. Թե պատմագիր Շանի Զադեն, և թե գրեթե բոլոր թուրք պատմագիր-տարեգիրները, իրենց «պատմություններում» հաճախ անդրադառնում են այդ հարցերին և հիշատակում պետական ղեկավար շրջանների գումարած խորհրդակցությունները այդ հարցի վերաբերյալ, օրենսդրական և վարչական կարգադրությունները, սուլթանական ֆերմանները և այլն։ Տարեգիր Շանի Զադեի XIX դարի առաջին քսանամյակին վերաբերող հիշյալ փաստերը, ինչպես նաև նրանից առաջ Ջևդեթ փաշայի և մյուս պատմագիր-տարեգիրների բերած նույնանման փաստերը, պարզ կերպով ցույց են տալիս, որ Թուրքիայում դրամի շրջանառությունն ու նրա արժեքը XVII դարի վերջերից սկսել է խախտվել և ժողովրդական մասսաների նյութական դրության քայքայման պատճառ հանդիսացել։ Սակայն ո՛չ թուրք պատմագիրները, ո՛չ էլ օսմանյան պետության ճակատագիրը տնօրինողները չեն կարողացել բացատրել այդ փաստը, գտնել չարիքի իրական պատճառը։

Դրամի արժեքի անկումը, շրջանառության խանգարումը կապված էր երկրի տնտեսական կյանքի, օսմանյան Թուրքիայի ռազմաֆեոդալական իրավակարգի անկման ու քայքայման հետ։ Այդ պատճառով պետության բոլոր միջոցառումները, որոշումներն ու սուլթանական ֆերմանները անցնում էին ապարդյուն։ Օսմանյան կառավարությունը, սուլթանը շատ կարճ ժամանակի ընթացքում, 10—12 տարում, չորս անգամ անդրադարձել են դրամի շրջանառությունը կարգավորելու հարցին։

4. Տարեգիրը նկատի ունի Ստամբուլ, Էդիրնե և Բրուսա քաղաքները։

5. Այս հատվածում Շանի Զադեն սրտի ցավով ստիպված է արձանագրել, որ դրամների կարգավորման հարցը «որոշակի օգուտ չապահովեց», «չարաշահությունները շարունակվեցին» և այլն։ Տե՛ս նաև 3-րդ ծանոթագրությունը։

6. Նշված վայրերը գտնվում են Դիարբեքիրի էյալեթում, միայն Քղին՝ Երզրումի էյալեթում։

7. Որպես խտրականության բնորոշ օրինակ Շանի Զադեի վերոհիշյալ հատվածից նշենք կոնկրետ փաստերը. 1) «Հնուց ի վեր ընդունված կարգով մուսուլմանների շենքերի երկարությունը 12 արշին էր, իսկ ռայաներինը՝ 10 արշին...»։

2) Քարուկիր շենքերի կառուցումը միայն մուսուլմաններին է թույլատրվել, իսկ ռայաներին արգելվել է։

Խտրականության նման փաստերի կարելի է հանդիպել նաև մյուս թուրք պատմագիր-տարեգիրների երկերում։

8. Դաբ-ուլ-խելաֆեթ, խալիֆայության կենտրոն՝ Ստամբուլ։

9. Ցեմենտի գյուտից առաջ թրծված աղյուսի փոշուց և կրից պատրաստում էին ծեփ, որը կոչվել է խուրասանի։

(صورت خط همایون بودر)

اصلح اه الملك القادر نامهٔ همایونم و اصل اولیجق معلوم اوله که ادملرندن خلیفه
مقصودی کوندروب صلح مرادایلمشسك برمقدار اچیکی اکلندرمکدن مراد
بعض اشغالمز وارایدی اول اشغالمزی برطرف ایلدك امدی اکر صلح مرادك ایسه
اجداد عظامم زمانندن تحت حکومت شعارمده داخل اولان مملکتلری بنه
بکلربکلر یمزه تسلیم ایلیه سك هما کر ظفر مائرم وازوب ضبط ایلیه لر وعادتا
ویریله کلن پیشکش وهدایاکی سال بسال ارسال وایصال ایلیه سك اکر ایمز سك
بوسرحدده قشلایوب اول جهارده هما کردز بامثال ایله ایل ومملکته وارمم
مقرردر لرایسك میدانه کل سرورك دعواسنده اولانلره برده نشبنلك ناصرادر
واکمن فورقن انه بنوب قلیج قوشانمق حطادر ازل ازالسده مقرراولان کلورالم
چکیه سك نارشوکله سك * والسلام علی من اتبع الهدی * الواقع فی شهر رمضان
سنه ثمان واربعین والف

Տեքստ 1. Սուլթան Մուրադ IV-ի Իրանի շահ Սաֆիին 1049 թվականին (1639)
ուղարկած ապառնական նամակը։
(Քյաթիբ Չելեբի, «Ֆեզլեքեա», հատ. II, էջ 206)

(صورت عقد مصالحه وشروط صلح)

جسان و بدره و مدلجین و درتنك و درنه تاسرمیل نام محله دلتو مدلجین و درتنك
مابینده اولان صحرالر و چاق عشیرتنك ضیاءالدین و هارون قبیله لری وزنجیر
قلعه نك طرف غربیسنده اولان طاغلر قلعه مزبوره یه ناظر اولان اطراق
شهرزوله چیقان کدوك و قزلجه قلعه و توابعی طرف شهریاریدن ضبط
اولنوب بونلردن ماعدا اخسقه و قارص و وان و شهرزول و بغداد و بصره نك
سائر سنورلری داخلنده اولان فلاح و بقاع و نواحی و اراضی و جبال و تلال
شاه جانبدن قطعا دخل و تعرض اولنمیه و مدلیجه دن درتنکه وارنجه اولان
طاغلر و پیروزرد و یکه رزد یادخی دیرلر وزنجیر قلعه نك جانب شرقیسنه قلان
قلعه لر و اورمان و توابعی اولان قریه لر و مهربان و توابعی شاه جانبندن مقبوظ
اولوب انلرك سنورلری داخلنده اولان یرلره طرف سلطنتدن اولنمیه وزنجیر
قلعه که طاغك قله سنده واقع اولمشدر و وان سرحدنده اولان قطور و ماکو رقاص
جانبنده غازی یردنلم قلعه لر طرفیندن هدم اولنه و اسلام

Տեքստ 2. Կասրի Շիրինում (Զեհաբում) 1049 թվականի (1639—1640) մուհարրեմ ամսի 14-ին Թուրքիայի և Իրանի միջև կնքված հաշտության պայմանագիրը։

(Քյաթիբ Չելեբի, «Ֆեզլեքե», հատ. II, էջ 217)։

(صورت أمر شريف)

اچق باش ملکی سلومانه حکم که ایمرهٔ بالا سرداری گنجرو وایمرهٔ زیر
سرداری داوید زیدت سعادتهما یدنزله بودفعه عتبهٔ علیهٔ گردون وقار
وسدهٔ سنیهٔ عنایتمدارمه سنك وسنکله معادائرهٔ اطاعت وانقیاددهاولان نوات
وازناورلرینك ورود ایدن عریضه‌لری مفهوم‌ندهاوله دنبر و دولت علیه‌یه
اختصاص ومصادقتلری درکار ومرکز رضاجویی واستامتداستقرارزی
بدیدار اولان کورجی طائفه‌سنی براز زماندر اضلال واغوا وحیل وخدعه
ایله کورجستانه قصد عدی واستیلا ایدن مسقولو عسکری بوندن اقدم
تفلیس طرفنه پای انداز مکر وحیل اولدقلرنده رعایای دولت علیه‌ده
واملاك واراضیلرینه ضرر وزیانلری اولمیه جغنه یمین بالله ایدرك اول امرده
استمالت وامنیت صورتنی کوستروب صکره‌دن سوء قصد وادتدا وبالنفس
سنی اغفال وتفلیس طرفنه ارسال ایله حبس وتوقیف مثللو تهدیدات
اشعار وایما ایتملر ایسه‌ده سنکه ملك مومی الیه‌سن ذاتکده مرکوز
اولان غیرت وشجاعت لازمه‌سنجه روسیه‌اونك دست ستم پیوست
خدیعه کارانه‌زندن قورتیلوب بروطرفه کاد که نصکره مسقولو عسکرینی
مدافعه‌یه قیام ایلدیکك ومجموع نوات وازناورزینك سوزلری سنکله برابر
اولهرق تمااونی بوندن بوله دخی اعدای دولت ابدمدتم علمنه حرکت

Տեքստ 3. Վրաստանի Աչըք Բաշի Սոլոմոն խանին փադիշահի ֆերմանը։
(«Շանի Զադե Թարիխի», հատ. II, էջ 29—31)

ایتمك اوزره تكميل لوازمات سفريه مترقبا شمدی اخسخه‌ده اقامت ایتدیکك
تحریر و بیان قلنمش اولمغله ذکر اولنان عریضه ایله معلومی الیهما آدملرکك
وکلای سلطنت سنیه‌مه قالا وقلما عرض ایتدکلری تقریر رکاب مستطاب
شاهانه‌مه تقدیم اولندقده جمله سنك مفهوم ومآل صداقت اشتمالی معلوم
علم عالم ارای خدیوانم اولمشدر کورجستان نکامی اجداد عظامك همم
جلیله‌زیله ضمیمهٔ ممالك موروثه‌م اولدیغی تاریخدن بوانه کلنجه سکان
وقطان وامرا وضابطانی دائما لطف ونوازش وامن وآسایشدن غیری
برشی مشاهده ایتمدکلرندن ماعدا دائرهٔ تبعهٔ دولت ابدی الدوامدهٔ اولان
صنوف رعایا وعجزه وضعفا وبالجمله پای وکدانك مألوف اولدقلری آیین
وعادتلرینه بیوجه مداخله اولنمامق اصول سلطنت سنیه‌مدن ایدوکی
هر کسك مجرب ومجزومی اولدیغنه بناء بویله رعایا نزور وعدالت کستر
دوب قوی شوکتم قوللغنی براغوب انجلمی وخیم وعاقبتی حیف عظیم
اوله‌جق آخر طرفلره میل ومتابعت ایتمیه‌جکلری ظاهر وبو بابده نفع
وضرر زینی آکلار وایشك صوکنی ملاحظه ایدر بندکان حمیت نشانمله
معاسن وسنکله برابر اعور همایونمده صادقانه سعی وغیرت ایدنلر سایهٔ
مکارم وایهٔ داورانه‌مده مستظل ومحمی الاطراف اولوب اوزریکزدن
من کل الوجوه انظار مراحم آثار خدیوانه‌م بیدریغ والطاف بیغایات
خداوندکارانه‌م دائمی التسویغ قلنه‌جغی بدیهی وباهر اولمقدن ناشی
مقتضای وقت وحاله کوره اولطوالی‌یه ترتیب وتسریب اولنان مهمات
وافیه‌نك وقت وزمانیله ایرشدرلمسی وسنکله فتح باب محابرات ایدرك
کورجستاندن روسیه‌لونك کلیا دفعی اسبابی استحصال اولنمسی
خصوصلری حالا ارضروم والیسی وشرق جانبی سرعسکری دستور
وزیرم امین پاشا ادام الله تعالی اجلاله طرفنه مقدما و بودفعه مخصوصا
تحریر وتنبیه وتأکید ووقوعه کلان حرکات صادقانه‌کی تحسینا عهدکده
اولان اچق باش ملکلکی ابقا اولنوب اقتضا ایدن منشور جدیدیله معا

خلع خاصهٔ ملوکانه‌مدن سمور مستوجب السروره دوخته برثوب خلعت
مورث البهجه وشمدیلك خرجلق اوله‌رق بشبیك غروش عطیه اولنق
اوزره سرعسکر مشار الیه طرفنه ارسال واسرا وکیفیت چلدر والیسی
دستور وزیرم شریف پاشا ادام الله تعالی اجلاله جانبنه دخی افاده وانها
اولنمغله مخصوصا اشبو امر شریف عالیشانم اصدار وادملرك مومی الیهما
معاودتلریله بعث وتسیار اولنمشدر ایمدی خلعت سنیهٔ پادشاهانه‌می وعطیهٔ
بهیهٔ شهنشاهانه‌مله ابقای منشور همایونمی سرعسکر مشار الیه جانبندن
طرفکه واصل اولدقده خطوات تعظیم وابجال ایله استقبال وآرایش
جیب ودوش مفاخرت واستیهال ایدوب دولت علیه‌مه ابراز واظهار
ایلدیکك اخلاص ومصادقت لوازمنی بوندن بویله دخی ایفایه ومرکز
رعیتده ثابتقدم اولوب مراسم صدق ومطاوعتی اجرا ایدنلر داب دیرین
سلطنت سنیه‌م اوزره طرف همایون خدیوانه‌مدن مظهر عنایت والتفات
اوله‌جقلرینی طوائف کورجستاندن اقتضا ایدنلرك کوس هوشلرینه الفایه
سعی وغیرت وصرف مکنت ایدرك چلدر والیسی وزیر مشار الیهك معیتی
وسرعسکر مشار الیهك رأی وتدبیری ایله علی الدوام مدافعهٔ اعدایه
وتألیف قلوب رعایا وضبط ربط مملکت والحکایه قیام ودوام ایلدیکك
حالده حقکده درکار اولان حسن توجهات پادشاهانه‌م روز بروز متزاید
وافزون ووجوهله لطف ونوازش خدیوانه‌م ظاهر ورونمون اوله‌جغی
معلومك اولدقده مجبول اولدیغك اخلاص ومصادقت ولوازم متابعت
ومطاوعتی اجرا وهر حالده توجه شاهانه‌م تزایدینه اعتنا ایلمك بابنده
فرمان عالیشانم صادر اولمشدر تحریرا فی اواسط ربیع الاول سنهٔ ست
وعشرین ومأتین والف